

6

2001

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

У номері:

Юрій Шевельов

Між праслов'янською і російською

Михайло Кушлаба

Образ святого Миколая у контексті
біблійної символіки

Олег Білорус

Український шлях оновлення у XXI ст.

Таїсія Сидорчук

Гетьманський рух в еміграції у США
і Канаді у міжвоєнний період

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

листопад — грудень
2001

№ 6
(342)

Головний редактор
П.П. Толочко

За сприяння
політичної партії
«**Всеукраїнське
об'єднання
Батьківщина**»

**Науковий
історико-філологічний журнал**
Виходить 1 раз на 2 місяці

Заснований 1882 р.

Був друкованим органом
Київської Старої Громади

Редакційна колегія:

Ю.М. Алексєєв

Ю.С. Асєєв

О.І. Білодід

Т.І. Гундорова

І.М. Дзюба

В.І. Дудко

В.Б. Євтух

С.З. Заремба

Я.Д. Ісасєвич

С.М. Кіктєнко

М.Ф. Котляр

І.Ф. Курас

О.С. Оніщенко

О.В. Павлюк

М.Т. Пархоменко

М.І. Сенченко

Г.М. Сиваченко

О.О. Сидоренко (заступник головного редактора)

В.А. Смолій

О.Г. Сокирко

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 8 вересня 1999 р. № 01-05/9 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки» та «філологічні науки».

(Бюлетень ВАК України. — 1999. — № 5.)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

- Юрій ШЕВЕЛЬОВ*
Між праслов'янською і російською3
Олег БІЛОРУС
Український шлях оновлення у ХХІ ст.20
Олексій МОСКАЛЕНКО
Усні перекази і рід Вишатичів у «Повісті временних літ»30
Максим ЯРЕМЕНКО
Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721—1740 рр.):
спроба колективного портрета.....42
Володимир ПРИШЛЯК
Торговці Гетьманщини у першій половині ХVІІІ ст.....66
Віктор ДУДКО
Аудиторія журналу «Основа» (1861—1862): кількісний вимір73
Микола СУЛИМА
Сонети українських футуристів86
Віктор МАТВІЄНКО
Українсько-фінські відносини у 1918—1921 рр.95
Таїсія СИДОРЧУК
Гетьманський рух у Сполучених Штатах Америки та Канаді
в міжвоєнний період як історико-політичне та світоглядне явище101

Джерела з історії України

- Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ*
Слово над гробом Данила Кушніра (1766 р.)117
Дмитро КАРАН
Листи К.В. Харламповича до М.С. Грушевського.....122
Володимир ВИННИЧЕНКО
Щоденники144

Історичні постаті

- Аделіна ГРИЦЕНКО*
Прем'єр-міністри України часів Директорії (кінець 1918—1920 рр.)154
Георгій ЛЕБЕДЄВ
Київський архітектор Анатолій Добровольський163

Нотатки

- Михайло КУШЛАБА*
Образ святого Миколая у контексті біблійної символіки169
Леся ТОЛОЧКО
Історія утворення майдану І. Франка у Києві175

Нові видання.....85, 94, 121, 153, 168

Зміст журналу за 2001 р.180

ЛИСТИ К.В. ХАРЛАМПОВИЧА ДО М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Дмитро КАРАН

Вступна стаття, публікація, коментарі

Костянтин Васильович Харлампович¹ увійшов в історію української науки і культури як видатний вчений-історик, громадський діяч, людина різнобічного таланту, цілеспрямована, винятково працелюбна. Ординарний професор кафедри церковної історії Казанського університету з 1914 р., член-кореспондент Російської академії наук з грудня 1916 року, дійсний член ВУАН з 1919 р.², К.В. Харлампович за своє життя, сповнене творчого натхнення та прикостей наукової долі, написав понад двісті наукових праць³, переважна частина яких присвячена історії просвітництва на білорусько-українських землях Польсько-Литовської держави та московсько-російських землях в XVII—XIX ст., історії церкви.

К.В. Харлампович народився 30 липня 1870 р. в сім'ї православного священика села Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії. Відомості про сім'ю К.В. Харламповича досить обмежені. Згадок про матір Костянтина Васильовича немає, відомо, що у К.В. Харламповича був брат Петро, який у 1929 році був директором Білоруського державного музею в місті Первомайську⁴. В дев'ятирічному віці Костянтина відправили до Вільни для здобуття духовної освіти. На той час у Вільні православне духовенство мало духовну семінарію із зразковою школою, облаштованою при ній, вчительську духовно-приходську школу та два духовні училища — чоловіче й жіноче⁵. Саме у чоловіче духовне училище і був відданий Костянтин, де він навчався 5 років. Після закінчення у 1884 р. духовного училища він був зарахований до Литовської духовної семінарії (ЛитДС) без вступних іспитів, які були скасовані у 1883 р.⁶ В 1890 р. К.В. Харлампович закінчив ЛитДС по першому розряду⁷ і вступив у Санкт-Петербурзьку духовну академію (СПбДА)⁸. СПбДА була в той час однією з чотирьох провідних духовних шкіл в Російській імперії. Церковна історія в СПбДА завдяки подвижницькій праці вчених викладалася як окрема богословська наука. Нові науково-богословські принципи, запроваджені в СПбДА, мали велике значення для всієї православної церковної науки і дають право говорити про СПбДА як про церковно-історичну школу⁹. У 1894 році випускник СПбДА Харлампович захистив кандидатську працю «Западно-русские, по преимуществу православные, школы XVI и начала XVII веков». Досить високу оцінку дав цій роботі доцент П.М. Жукович¹⁰: «В написанной г. Харламповичем истории православного Западно-Русского просвещения XVI века видно близкое знакомство автора со всей существующей литературой по этому предмету, равно как со всеми доступными ему источниками. Особенно плодотворным оказалось по своим результатам знакомство автора с найденными им большею частью в Императорской Публичной Библиотеке, учебными и другими книгами братских школ. В методе исторического изучения г. Харламповича нельзя не отметить весьма внимательного отношения его ко всякому мнению, высказанному по тому или другому касающемуся его вопросу. Эта кропотливость в работе дала ему возможность внести немало поправок в труды его предшественников по тем или другим частным вопросам. Вообще сочинения г. Харламповича не только заслуживают степени кандидата, но и особого внимания Совета»¹¹. Дійсно, рада Академії звернула увагу на працю кандидата богослов'я

К.В. Харламповича і удостоїла її автора грошової нагороди з ювілейного капіталу в розмірі 50 рублів¹². Отже, середовищем, в якому сформувався К.В. Харлампович як науковець, як історик церкви, була СПбДА. Знайомство з вченими Академії М.О. Кояловичем¹³, П.М. Жуковичем, П.Ф. Ніколаєвським¹⁴ зумовило напрямок наукових досліджень К.В. Харламповича. Згадані вчені були об'єднані спільним науковим інтересом до історії України і Білорусії. Із хронологічного переліку праць К.В. Харламповича, складеного професором В.О. Бідновим, можна зробити висновок, що саме під впливом згаданих науковців К.В. Харлампович стає ревним дослідником української давньої школи і освіти та культурного життя українського народу.

22 лютого 1895 р. К.В. Харламповича було призначено викладачем латинської мови в Казанську духовну семінарію. Одночасно з учителюванням у семінарії К.В. Харлампович наказом від 14 травня 1900 року був затверджений приват-доцентом кафедри церковної історії на історично-філологічному факультеті Казанського університету¹⁵. 25 серпня 1909 р. його було затверджено виконуючим обов'язки екстраординарного професора. Одночасно з педагогічною діяльністю К.В. Харлампович проводив інтенсивну наукову роботу. Кандидатську дисертацію про «західно-руські» школи він доопрацював і подав як магістерську дисертацію до СПбДА. Рецензентами були професори протоієрей П.Ф. Ніколаєвський і П.М. Жукович. На підставі їхніх прихильних рецензій професорська Рада Академії 11 червня 1897 р. ухвалила надрукувати цю працю за умови, що автор зробить деякі поправки згідно із вказівками проф. П.Ф. Ніколаєвського, а після надрукування книги вирішити питання про допущення її автора до магістерського захисту. Дисертація друкувалася в Казані і на початку 1898 р. побачила світ. З'явилась вона під назвою: «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви». За цю працю автор дістав дві премії — Уварівську в Академії наук (на підставі рецензії проф. П.М. Жуковича) і Карпівську від «Общества истории и древностей российских при Московском университете» (на підставі рецензії проф. С.Т. Голубева)¹⁶. Дотепер вона не втратила наукової вартості. Магістерський диспут відбувся 10 січня 1899 р. Рішенням Святішого Синоду від 20 березня 1898 року її автор був удостоєний звання магістра богослов'я¹⁷. У перші п'ять років перебування в Казані К.В. Харлампович пише цілу низку праць присвячених історії України і Білорусії: історико-критичний нарис «Острожская православная школа», надрукований 1897 р. в журналі «Киевская старина» (№ 5. — С. 177—207), розвідку «К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования», що була надрукована 1897 року в «Литовских епархиальных ведомостях» (№ 16—22). Перед захистом магістерської дисертації К.В. Харлампович виголошує доповідь «Западно-русские православные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII века», що була надрукована 1899 р. в «Христианском чтении» (Ч. 1. — С. 372—390), пише працю «Иосиф Курцевич, Архиепископ Суздальский, бывший Епископ Владимирский и Брестский (1621—1624)»¹⁸. Після 1910 р. вчений проводить підготовчу роботу для написання докторської дисертації: у літні місяці напружено працює в бібліотеках та архівах Москви та Петербурга. В 1912 р. з цією ж метою він домігся відрядження на цілий рік (з 1 вересня 1912 р. до 1 вересня 1913 р). На початку 1914 р. праця була вже цілком закінчена, вона вийшла накладом 600 примірників, з яких 150 видавець віддав авторові¹⁹. Зазначена дисертація мала назву «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь». Використовуючи ще не запроваджений до наукового обігу архівний матеріал, К.В. Харлампович поставив за мету вивчити ту роль, яку відіграли вихідці з України, у тому числі вихованці Києво-Могилянської академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Росії від сере-

дини XVI ст. до початку царювання Катерини II (1762 р.). За перший том «Малороссийского влияния на великорусскую церковную жизнь» К.В. Харлампович дістав ступінь доктора церковної історії в СПбДА і з серпня 1914 р. став ординарним професором Казанського університету²⁰. За цю працю він одержав дві премії — Карпівську (500 рублів) від «Общества истории и древностей российских при Московском университете» і повну Уварівську нагороду від Академії наук. 29 грудня 1916 р. К.В. Харламповича обирають членом-кореспондентом Російської академії наук по відділенню російської мови та літератури²¹. К.В. Харлампович був співробітником Товариства шанувальників стародруків і Товариства історії та старожитностей при Московському університеті, довічним членом Владимирської вченої археологічної Комісії, почесним членом Орловського та Сибірського церковних археологічних товариств, дійсним членом Казанського Товариства археології, Пушкінського та церковно-археологічного Товариства (в останньому з них був членом-засновником)²².

Докорінні зміни в царині вищої освіти починаються після більшовицького перевороту. Проходить так звана «демократизація» професорського складу. Вчені ступені доктора та магістра були скасовані. Скасовувався і поділ професорів на заслужених, ординарних, екстраординарних, а також звання ад'юнкта²³. 9 жовтня 1918 р. було надруковано декрет, згідно з яким професори та викладачі, які до 1 жовтня 1918 р. мали загальний викладацький стаж 10 років в даному вузі чи 15 років педагогічного стажу загалом, вибували зі складу професорів чи викладачів й могли бути знову обраними на звільнену кафедру тільки шляхом загальноросійського конкурсу²⁴. З 1 січня 1919 р. К.В. Харлампович згідно з рішенням Раднаркому вибув зі складу професорів, але 15 січня цього ж року був знову обраним на цю посаду шляхом загальноросійського конкурсу²⁵. 7 червня 1919 р. за рекомендацією Д.І. Багалія²⁶ К.В. Харламповича обрали академіком ВУАН по кафедрі історії української церкви та всесвітньої церковної історії²⁷. Однак громадянська війна перешкодила К.В. Харламповичу в 1919—1920 рр. переїхати до Києва. Він веде активне листування з секретарем ВУАН, отримує з Києва літературу для написання праць, надсилає свої роботи до Києва, тобто бере активну участь у житті ВУАН²⁸. У Казанському університеті К.В. Харлампович працює до закриття історично-філологічного факультету влітку 1921 р. В цей час він звертається до наукового відділу Наркомосу з проханням про виділення субсидії: «Несколько лет назад я приступил к выполнению крупной исторической работы — выявлению влияния малороссийской культуры на великорусскую. Том второй, для которого уже собран значительный материал, ждет редакторской обработки. Он посвящен греко-латинским трудам писателей-малороссов в Великороссии. В числе этих писателей Епифаний Славенцкий, Симеон Полоцкий, Димитрий Ростовский, Стефан Яворский, Феофан Прокопович. Материал для второго тома почти весь издан, предстоит еще раз поехать в Москву для дополнения его данными из рукописей, что поступили в московские архивы, библиотеки, музеи. Попутно буду подыскивать материал для третьего тома исследования, подводящего итоги работы малороссов во всех сферах культурной работы в Великороссии. Я прошу научный отдел помочь мне в осуществлении задуманной мною работы выдачей субсидии. 3.01.1921 г.»²⁹ Залишивши Казанський університет, К.В. Харлампович працював викладачем математики в Казанській вищій школі (1921—1922 рр.) та викладав латинську мову в фармацевтичному технікумі (1921—1924 рр.)³⁰ Вчений водночас працював у центральному музеї та музейній комісії м. Казані, з 1922 до 1924 рр. його тричі обирали головою Казанського товариства археології, історії та етнографії, а у 1924 р. обрали членом Чуваського наукового товариства, — як дослідника пам'яток історії на території Чувашії³¹. Перебуваючи на посаді голови музейної комісії, вчений неодноразово наполягав на передачі церковних ціннос-

тей, що мали художню та історичну вартість, до музею. Активно займався він і загальними питаннями охорони пам'яток історії краю. Неважко здогадатися, що такі дії К.В. Харламповича викликали негативну реакцію з боку адміністративних органів Татарії. У вересні 1924 р. Костянтин Васильович був заарештований, а в січні 1925 р., постановою ОГПУ³² висланий до Казахстану терміном на три роки³³. Вченого було звинувачено по 72-й та 73-й статтях Кримінального кодексу СРСР. Перша з цих статей передбачала покарання за збереження та поширення контрреволюційної літератури. Що ж стосується 73-ї статті, то «под нее был подведен отчет общества, содержавший упоминание о расторжении договора общества с комбинатом издательства и печати о печатании «Известий» и других научных журналов в интересах распространения марксистской литературы»; це формулювання було визнане дискредитацією радянської влади, яка протиставляє марксистську літературу науковій³⁴. К.В. Харламповича відправили на заслання до Оренбурга, потім до Актюбінська, де він певний час працював у Губплані, і врешті-решт до Тургая³⁵.

В 1924 році повернувся з еміграції в Україну М.С. Грушевський³⁶. Радянська влада мусила рахуватися зі своїми зобов'язаннями перед М.С. Грушевським про допомогу в його науковій і науково-організаційній роботі³⁷. Радянські керівники не могли відразу зламати свої обіцянки, вони сподівалися, що М.С. Грушевський піде слідами видатного українського історика Д.І. Багалія, який заявив, що в своїх історичних працях буде додержуватись марксистської методи дослідження³⁸. Михайло Сергійович розгорнув не тільки наукову, але й енергійну правозахисну діяльність, рятуючи від репресій своїх колег-вчених³⁹.

Із К.В. Харламповичем М.С. Грушевського зв'язували давні приятельські взаємини. М.С. Грушевський і К.В. Харлампович близько познайомилися в Казані, де з осені 1916 року М.С. Грушевський разом із сім'єю відбував адміністративне заслання під наглядом охоранки⁴⁰. В лютому 1914 року заарештованому у Києві М.С. Грушевському визначили місцем заслання далекий Сибір. Сам М.С. Грушевський переказав саркастичну замітку «Нового времени», що його петербурзьким знайомим в останню хвилину вдалось «вставити букву М»: замість Сибіру було призначено на висилку до Симбірську. М.С. Грушевського було вивезено і передано під нагляд симбірської поліції, слідом виїхала туди ж і родина вченого. У Симбірську М.С. Грушевський проживав до осені 1915 року, відтак завдяки клопотанню Російської академії наук історик дозволили переїхати до університетської Казані, а в 1916 році — до Москви⁴¹. У всіх цих містах історик перебував під наглядом поліції, що позбавляло його права на наукову і громадську діяльність. В Казані М.С. Грушевський провів близько року. Саме тут відбулося знайомство родини Грушевських з родиною К.В. Харламповича. В листі від 29 серпня 1924 року К.В. Харлампович писав із Казані в Київ до Павла Миколайовича Попова: «С упомянутым в Вашем письме Михаилом Сергеевичем я много знаком (со времени его пребывания в Казани) и сейчас с ним переписываюсь»⁴². Тому, коли Михайло Сергійович дізнався про біду, що трапилася з К.В. Харламповичем у вересні 1924 року, він став клопотатися про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну⁴³. Саме з ініціативи Михайла Сергійовича К.В. Харламповича включили до складу відразу двох комісій ВУАН⁴⁴ — старої історії України та археографічної⁴⁵. Це дозволило не тільки залучити опального історика до наукової роботи, головним чином до підготовки наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях, але й підтримати його та його родину матеріально⁴⁶. Листування між вченими не припинялося впродовж трьох років заслання К.В. Харламповича⁴⁷. М.С. Грушевський повідомляв К.В. Харламповича про стан справ у ВУАН, надсилав йому потрібну для наукової праці літературу, допомагав вченому вивчати українську мову, робив критичні зауваження на ре-

цензії К.В. Харламповича, клопотався за нього перед Особливою нарадою при Раднаркомі СРСР, керівництвом Головнауки України у Харкові⁴⁸. У свою чергу К.В. Харлампович надсилав М.С. Грушевському рецензії й розвідки для журналу «Україна»⁴⁹ та «Записок історично-філологічного відділу». У 1925—1927 рр. у журналі «Україна» було надруковано 8 розвідок та рецензій Харламповича⁵⁰ і одна — в «Записках історично-філологічного відділу»⁵¹. Рецензії Харламповича друкувалися і після повернення із заслання — в журналі «Україна»⁵² та в «Записках історично-філологічного відділу»⁵³. Зауважимо, що під час перебування на засланні К.В. Харламповичем була написана розвідка «Восстание тургайских казак-киргизов. 1916—1917 гг. По рассказам очевидцев» (Кзыл-Орда: Издательство о-ва изучения Казахстана, 1926. — 241 с.)⁵⁴.

Листи академіка К.В. Харламповича до академіка М.С. Грушевського з Тургая в Київ з квітня до грудня 1927 року зберігаються в особистому архіві М.С. Грушевського, що знаходиться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806). Листи академіка К.В. Харламповича до академіка М.С. Грушевського проливають світло не лише на особисті стосунки двох видатних науковців, але почасти змальовують наукову діяльність ВУАН, становище її вчених.

Архів К.В. Харламповича знаходиться в Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області. Дослідження архіву К.В. Харламповича провів священник Ніжинського храму Всіх Святих УПЦ КП Олександр Морозов. У журналі «Сіверянський літопис» (2000. — №№ 1, 2) він опублікував листи академіка М.С. Грушевського до К.В. Харламповича в Тургай та Ніжин за 1925—1929 рр., до дружини історика Віри Петрівни в Казань, окремі листи К.В. Харламповича до М.С. Грушевського, до рідних і близьких, листи до К.В. Харламповича інших посадових осіб ВУАН.

Наша публікація доповнює і розширює загальну картину стосунків учених і головне репрезентує «другу сторону» листування — тобто самого Харламповича. Це 11 листів Костянтина Васильовича (всі, що збереглися в архіві М.С. Грушевського). Вони написані Харламповичем власноручно. Повністю збережено авторський стиль. Скорочення, там, де це можливо, розкрито і подано курсивом.

¹ Література: *Біднов В.О.* К.В. Харлампович (1870—1932). — Варшава, 1933; *Депенчук Л.П.* Костянтин Васильевич Харлампович (1870—1932) // *Очерки истории естествознания и техники.* — 1990. — № 38; *Морозов О.* Справа академіка К.В. Харламповича // *Сіверянський літопис.* — 2000. — № 1. — С. 71—87; № 2. — С. 63—73. Архів К.В. Харламповича знаходиться у Філіалі Держархіву Чернігівської області у м. Ніжині (Ф. Р-6214. — Оп. 1. — Спр. 1). (Далі вказуємо: ДАЧОН, справа, аркуш). У фондах: М.М. Бережкова, П.М. Попова, А.Ю. Кримського, С.Т. Голубева, М.М. Могилянського (листи до Комісії біографічного словника, яку очолював М.М. Могилянський) в ІР НБУВ знаходяться листи К.В. Харламповича до названих осіб.

² Українська радянська енциклопедія. — К., 1985. — Т. 12. — С. 112.

³ ДАЧОН. — Спр. 1. — Арк. 112.

⁴ Там же. — Арк. 73.

⁵ *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь. — СПб., 1891. — Т. 4а. — С. 381.

⁶ *Извеков И., свящ.* Литовская Духовная Семинария. — Вильна, 1892. — С. 361.

⁷ Там же. — С. 565.

⁸ Там же. — С. 457.

⁹ *Инокентий (Павлов), иером.* Санкт-Петербургская Духовная Академия как церковно-историческая школа // *Богословские труды.* — 1986. — С. 211.

¹⁰ Жукович П.М. (1857—1919) — проф. рос. істор. Санкт-Петербурзької духовної академії, член-кореспондент Російської Академії Наук. Праці: «Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией», «Кардинал Гозий и польская церковь его времени», «Письмо Яна Абрамовича к виленскому воеводе Христ. Радзивиллу 10 декабря 1593», «Брестский собор 1591 г. (по новооткрытой грамоте, содержащей деяния его)». Література: *Бенешевич В.Н.* Скорбная Летопись // *Русский исторический журнал.* — Пг., 1921. — Кн. 7; *Харлампович К.В.* Платон Миколайович Жукович // *Записки історично-філологічного відділу.* — К., 1925. — Кн. 6.

- ¹¹ Журнал Совета Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1893—1894 учебный год. — СПб., 1894. — С. 271.
- ¹² Отчет о состоянии Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1894 год. — СПб., 1895. — С. 15.
- ¹³ Коялович М.И. (1828—1891) — историк церкви. Закінчив СпбДА в 1855 році. В СпбДА займав кафедру порівняльного богослов'я (з 1856 р.) — кафедру російської громадянської і церковної історії (1862—1868 рр.). В 1869—1878 рр. — інспектор СпбДА. В 1878—1884 рр. — помічник ректора СпбДА по церковно-історичному відділенню. Основні праці: Литовская церковная уния. — СПб., 1852. — Т. 1; 1862. — Т. 2; Дневник Люблинского сейма. — СПб., 1872. — Т. 1; История воссоединения западнорусских униатов старых времен. — СПб., 1873. Література: *Пальмов И.С.* Памяти Михаила Иосифовича Кояловича. — СПб., 1891.
- ¹⁴ Николаевський П.Ф., прот. (1841—1899) — историк церкви. Закінчив СпбДА в 1865 р. Магістр богослов'я з 1868 р. Доцент по кафедрі російської церкви в СпбДА з 1871 р. Із 1881 р. — екстраординарний, з 1897 р. — ординарний професор). Основні праці: Русская проповедь в XV—XVI вв. — СПб., 1868; Учреждение патриаршества в России. — СПб., 1880; Из истории сношений России с Востоком в половине XVII столетия. — СПб., 1882.
- ¹⁵ Библиографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета 1905—1917. — Казань, 1986. — С. 20.
- ¹⁶ Там же. — С. 4.
- ¹⁷ *Загоскин Н.П.* Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета. — Казань, 1904. — Ч. 1. — С. 194.
- ¹⁸ *Біднов В.О.* К.В. Харлампович (1870—1932). — С. 10.
- ¹⁹ ДАЧОН. — Спр. 1. — Арк. 8.
- ²⁰ Там же. — Арк. 7.
- ²¹ *Депенчук Л.П.* К.В. Харлампович (1870—1932). — С. 132.
- ²² Там же.
- ²³ Казанский Университет. 1804—1979: Очерки истории. — Казань, 1979. — С. 106.
- ²⁴ Там же. — С. 107.
- ²⁵ *Депенчук Л.П.* К.В. Харлампович (1870—1932). — С. 132.
- ²⁶ Багалій Д.І. (1857—1932) — український історик, член ВУАН, проф. (з 1887) і ректор (1906—1910) Харківського університету, член Державної Ради в Петербурзі від університетів (1906 і 1910—1914). В 1920-х рр. — голова Харківського наукового товариства при ВУАН. Праці: «История Северной земли до половины XIV в.», «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства», «Нарис української історіографії», «Український мандрований філософ Г.С. Сковорода».
- ²⁷ *Депенчук Л.П.* К.В. Харлампович (1870—1932). — С. 133.
- ²⁸ ДАЧОН. — Спр. 3. — Арк. 10.
- ²⁹ Там же. — Арк. 11.
- ³⁰ Там же. — Спр. 1. — Арк. 112.
- ³¹ *Депенчук Л.П.* К.В. Харлампович (1870—1932). — С. 133.
- ³² 15 листопада 1923 р. було створено Об'єднане державне політичне управління (Объединенное государственное политическое управление — ОГПУ) при РНК СРСР з метою об'єднання зусиль тодішніх республік в боротьбі з політичною і економічною контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом. Головою ОГПУ став Ф. Держинський.
- ³³ *Депенчук Л.П.* К.В. Харлампович (1870—1932). — С. 133.
- ³⁴ Там же. — С. 133.
- ³⁵ ДАЧОН. — Спр. 1. — Арк. 138.
- ³⁶ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 32.
- ³⁷ Історія Національної академії наук. 1924—1928. — К., 1998. — С. 273. Лист академіка М.С. Грушевського заступнику Наркома освіти УСРР Я.П. Ряппо: «Вы поймите мое крайнее огорчение и почти отчаяние, если вспомнить все те обещания, которые мне делались в продолжении трех лет, что моя научная работа получит поддержку...»
- ³⁸ *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934): У 50-ліття смерті. — Мюнхен, 1985.
- ³⁹ *Морозов О.* Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 76—77.
- ⁴⁰ *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело його життя і творчості. — Нью-Йорк, 1974.
- ⁴¹ ІР НБУВ. — Ф. 285. — Спр. 250.

⁴² Там же. — Спр. 6472.

⁴³ Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 78—79.

⁴⁴ В гетьманській Україні за наказом гетьмана П.П. Скоропадського. № 322 від 14 листопада 1918 р. було засновано Українську Академію Наук.

⁴⁵ Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 78—79.; ЦДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 24;

⁴⁶ Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 71—87; № 2. — С. 63—73. В публікації наводяться факти про грошові перекази завідуючого матеріальною та фінансовою частиною Історичної Секції ВУАН І.І. Щітківського в Казань В.П. Харлампович.

⁴⁷ У згадуваній публікації О. Морозов опублікував 17 листів М.С. Грушевського, що були написані в місто Тургай до К.В. Харламповича — за 1925 рік від: 16.IX, 23.IX, 6.X, 17.X, 25.XII, грудневий (дату не вказано); за 1926 рік: 15.I, 21.II, 15.III, 23.III, 6.IV, 28.V, 29.VI, 16.VIII, 13.IX, за грудень (дату не вказано); за 1927 рік: 20.X; один лист К.В. Харламповича до М.С. Грушевського від 12.VI.1926 р.

⁴⁸ Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 78—79.

⁴⁹ Україна: науковий двохмісячник українознавства. (ВУАН. Історична секція). Виходив з 1924 по 1930 рр. за редакцією М.С. Грушевського. Поновлений в 1932 році журнал повністю змінив зміст і напрямок публікацій.

⁵⁰ Малоросійська пісня 1791 р. — К., 1925. — Кн. 3; І. Пічета. Гісторія Беларусі. — К., 1925. — Кн. 3; Платон Миколайович Жукович. — К., 1925. — Кн. 4; Праці Беларускага Дзяржавнага Універсітэту у Менску, 1—7, 1922—1925. Хроніка. — К., 1926. — Кн. 4; Александр Духнович і Галічина. Студія доктора Кирила Студинського. — К., 1926. — Кн. 5; А. Савич. Западно-руссіе униатские школы XVII—XVIII вв. — К., 1927. — Кн. 1—2; О. Лотоцький. Церковный устав Князя Владимира Великого. — К., 1927. — Кн. 3; R. Croddecki, S. Zachorowski. J. Dabrowski. Dzieje Polski sredniowiecznej. — К., 1927. — Кн. 5.

⁵¹ Харлампович К.В. Платон Миколайович Жукович.

⁵² Гістарычна-археалагічны зборнік. № 1. — К., 1928. — Кн. 1; Archeion. II. — К., 1928. — Кн. 2; А.А. Савич. Польско-литовская интервенция в эпоху великой московской смуты. — К., 1928. — Кн. 3; Записки Ніжинського ІНО. — К., 1928. — Кн. 4; Записки Волинського ІНО ім. І. Франка. — К., 1928. — Кн. 4; Архівна справа. — К., 1928. — Кн. 6; Записки Миколаївського ІНО. — К., 1929. — Кн. 1. Записки Кам'янець-Подільського ІНО. — К., 1929. — Кн. 2; Як судили гайдамаків в Ніжині 1751 р. — К., 1929. — Кн. 33; Записки Полтавського ІНО. 1—4. — К., 1929. — Кн. 33. Науковий збірник Ленінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови. — К., 1929. — Кн. 34; Archeion. III. — К., 1929. — Кн. 35. Харлампович П. Монетныя скарбы, знайдзеныя у Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаўнага Музею. — К., 1929. — Кн. 5; Харлампович П. Праскія грашы у беларускіх монетных скарбах. — К., 1929. — Кн. 5. Шмуурло Е. Римская курия на русско-православном востоке в 1609—1654 годах // Україна. — К., 1929. — Кн. 38; Історично-Географічний збірник // Там же. — К., 1929. — Т. 2. — Кн. 38.

⁵³ Харлампович К.В. Нові білоруські наукові видання // Записки історично-філологічного Відділу. — К., 1928. — Кн. 20.

⁵⁴ Примірник цього видання зберігається в Державній Історичній Бібліотеці України.

№ 1

19./IV. 1927.

Дорогой Михаил Сергеевич.

Так как я доказал, что «не дураюсь української мови»¹, то думаю, мне не будет поставлено в вину, что сейчас спешности ради пишу по-русски: русским я все же больше владею. Конечно, ничего нельзя иметь против того, что Вы даете Вашим ученым сотрудникам в Мосах² разные поручения сверх чисто архивных. Это только расширит их горизонты. В свое время я, конечно, познакомлюсь с их отчетами.

Отсюда убирают часть ссыльных, в том числе меня³. Куда их переразместят и куда, в частности, я попаду, неизвестно. Если останусь в пределах Актюбинской губернии, то или в самом Актюбинске, или в одном из 2 уездных городов — Чел-

каре или Темире. Первый на большой дороге, но унылый городок. Второй в 35—40 верстах от железнодорожной станции, но окружаем растительностью. Так как о службе теперь не придется мечтать, то усиленно буду читать, благо теперь удобнее будет снабжать меня книгами.

Белорусские брошюры прочел, но сборы в дорогу помешали здесь же написать по поводу их. Говорите о том, что переутомляетесь. Пользовались ли Вы когда-ли настоящим отдыхом без умственной работы? Думаю, что нет. А ведь нужно бы, и нельзя ведь без него. А теперь санатории Центрального Комитета большевиков какое представляют убожество. Хорошо Вы выразились, назвавши «организационную работу» выниманием иголок из колес.

О передаче дома исторической секции читал еще данные в газете и порадовался. Теперь вижу, что это не так легко далось⁴. Имя Марьи Аркадиевны⁵ запомню. Буду и ее беспокоить, не забывая однако о Вас. Як забути такого добродія!

Недавно я получил 93 рубля от «редакції України»⁶, оказалось, что Иван Иванович⁷ препроводил мне 2/3 того, что должен был послать целиком Вере Петровне⁸. Думаю, что Вы так распорядились. Но я пока не остаюсь без должности: с 1 сентября я получил назначение готовить архивы исполкома и его отделов для передачи в Кустанай с прежним жалованием⁹. Но теперь, с 20/IX., эта работа оборвется. Вероятно, 21/IX введем опять. Я поставлю в редакцию «України» сообщение о том. Мой пессимизм выражается только в отсутствии надежды на досрочное освобождение или на амнистию. Духом же не падаю, и готов работать над всем, что можно, когда нельзя над тем, что нужно.

Сердечный привет семье Вашей. Ваш привет Вере Петровне сегодня пересылаю¹⁰. Благодарю.

Ваш К. Харлампович.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 1.

№ 2

До Історичної Секції ВУАН¹¹.

Цим повідомляю, що випуск 3 (1927) щорічника «Первісне Громадянство»¹² я відібрав.

15/VIII. 1927.

К. Харлампович.

Ф. 1235. — Оп.1. — Од. зб. 806. — Арк. 2.

№ 3

15/VIII. 1927.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

На Вашу поштову листівку з 2/VIII відповідаю: робіть, що і як хочете. Я вже нічого не сподіваюся. Сумніваюсь навіть, чи зажитиму волі, коли й строк скінчиться¹³.

Моя доля, це видно, ще погіршає. Тургайський повіт переходить до Кустанайської округи. З ліквідацією повіта скорочується штат на 50 %, тому й мені прийдеться залишатися без посади. Це буде цими днями.

4 серпня я вислав до Історично-Філологічного Відділу працю професора Савича¹⁴ та дав свої відзиви¹⁵. Один — російською мовою для автора. Чи не можна Вам, добродію, познайомитися з ними наперед? З листу самого Савича, що й сам він радий зробити в своїй розвідці поправки, коли відділ дасть принципову згоду

на друк¹⁶. В р. 1924 цю саму роботу¹⁷ було перекладено на білоруську мову, але зміна ситуації перешкодила надрукувати її...

Тепер доля цієї розвідки професора Савича буде цікавити мене так само, як і доля моїх статей, за які я кілька разів писав Вам. А ще торкаюсь моїх бібліографічних статей, що їх написав я з Вашого доручення, одна, мабуть, зосталась не надрукована¹⁸.

Тижня з два тому я одержав чергову (3-ю) книжку щорічника «Первісне громадянство», що в ній багато статів написала пані Катерина Грушевська¹⁹. Про це одержання я повідомляю з цим Історичною Секцією. Якась поважна людина з тієї ж секції чи то з редакції «України», що не виразно підписалися на листівці [...] ²⁰, просячи мене вернути дублікат цього журналу, ввічливо пропонувала надсилати мені, що потрібно буде з літератури. В попередніх листах я назвав низку книжок, що мене цікавили. Радий був читати і «Червоний шлях»²¹. Але тая пересилка книжок чомусь припинилась. З другого боку, і сам я не мав часу читати, обробляючи останніми місяцями свої статті. Навіть не всі академічні журнали я прочитав. Поки що я жадаю дістати «Щоденник» Тараса Шевченка²² і одну-другу книжку з нових для рецензій. Мабуть, в Польщі багато друкують таких книжок. До речі, в своїм відзиві за працю професора Савича я докорив йому, що він не цитує найновіших польських творів, хоч не відаю, що саме надруковано на його тему в останні роки, а тільки пропоную, що надруковано що-небудь.

Не так давно в «Известиях» я знайшов звістку, що Ви — один з чотирьох членів президіума Академії Наук. Хіба то правда?

Ще два питання зроблю, хоч відаю, що відповіді, мабуть, і не одержу, бо не маєте часу вести регулярне листування, а коли удасте хвилинку мимохідь написати кілька рядків, мої питання не згадуються.

Чи переклали Гоголя по-українську? В своєму томі 8 «Історії України—Руси»²³, вип. 1, 319 Ви називаєте полемічну статтю Ф.І. Тітова²⁴ на Історію Київської Академії Яблоновського, що надруковано було в «Трудах Киевской духовной академии»²⁵. В «Киевской старине» я надрукував того ж часу свою велику статтю проти Яблоновського²⁶. Чомусь і він мені не відповів, як Тітову, і Ви не помітили. А я хочу думати, що писав я не менш серйозно, як Тітов.

Родині Вашій щирий привіт. Писання Вашої вченої доньки читаю вголос з перекладом своєму приятелю — соціологу.

Ваш К. Харлампович.

P.S. Як я, лишившись посади, буду мати більше вільного часу, то прохаю прислати книжок для читання, які Вам самому здадуться підходящими для мене. Чи не вийшли вже ювілейні збірники?

К. Харлампович.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 3.

№ 4

22/IX. 1927.

Дорогий Михайло Сергійовичу.

Тільки 20 вересня писав я, що маю покинути Тургай. Але того ж дня виявилось, що то не правда. Хоч моя звістка мала офіційне походження, вона розійшлася з дійсністю. Вчора уповноважений тутешнього ГПУ²⁷ забрав з собою тільки сімох сионістів.

Цей уповноважений обіцяв мені піддержати в Актюбінському ГПУ моє прохання, щоб мене переведено до другого місця поблизу залізниці, бо зимою небезпечно буде мені їхати.

Поки що буду тут займатися улаштуванням архівних справ та читанням тих книжок, що вчора надіслала мені Історична Секція. Спасибі Вам за них і за відбитки моєї рецензії²⁸ на Лотоцького²⁹.

З тих книжок писатиму про Archeion³⁰. На жаль, не прислано тому 1, а то ліпше було би писати одразу про оба томи. Адже про перший не було рецензії в «Україні?»³¹. В останній книжці «Україні» І.С. Калинович³² зацікавлює в своїх «Ucrainica»³³ істориків долею якоїсь дівчини-улана, що зробила воєнну кампанію 1812—1813 рр. То відома «дівчина-конник» Дурова. За її існує ціла низка статтів і історичний роман, мабуть, Мордовцева — «1812 рік», здається, і сама вона писала свої спомини. Писав я недавно Івану Івановичу, щоб мені вислали видання, що його обговорено в «Україні», книга 3, сторінка 99.

Родині Вашій мій щирий привіт. В моїй родині новина — одружився син Дмитро³⁴.

Ваш К. Харлампович.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 4.

№ 5

4/Х. 1927.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Цими днями я відіслав на адресу Історичної Секції 3 білоруські книжки і з ними 3 рецензії. Але при цьому я висловив думку, що, може, ліпше було би першу (про інбелькульту)³⁵ надрукувати в Хроніці, а не в бібліографії. Але це Вам видніш. Через тиждень посилатиму маленьку рецензію на Archeion II. Остання книжка поновила мені декотрі польські видання. Про них я пишу Марії Аркадієвні, прохаючи вислати мені їх, коли вони вільні від читачів.

20 вересня минуло[...]³⁶ — по-давньому тут перебуванню і не бачу ніякого поліпшення. Хотів би я знати, чи мав з ким-небудь розмову за мене академік Ферман³⁷. А потім: рік назад члени ВУАН писали за мене Петрову³⁸, до нього мав намір особисто написати А.Ю. Кримський³⁹. Чи написав і яку відповідь одержав?⁴⁰

Якщо мені дадуть «мінус шість»⁴¹, то я зостанусь поза Києвом. Тоді де ліпше — в Полтаві, Чернігові чи може в яким районі містечку поблизу Київва? Розуміється на залізниці.

Почався новий академічний рік. Було вже засідання Відділу? Як вирішено справу професора Савича? Як йде в Москві збирання архівів і чи хутко приступите до видання їх? А білоруські «Матер'яли «гісторії та археолегії Беларусі», 1 і «Беларускі Архіу» до Вас надійшли? Цікаві видання?⁴²

Ще об інбелькульті: Коли б Ви знайшли потрібним перетворити 1-шу рецензію в Хроніку, то слід би поновити ті звістки, що там є: книжка А.І. Цьвікевіча⁴³ доводить оповідання до початку 1926/7 р.⁴⁴ Після того минув вже цілий рік і, без сумніву сталися нові зміни в організації інбелькульту. Може саме він не інбелькульт, а Академія?⁴⁵ Білоруси дуже нетерпляче поставились до цього питання!

Чи одержали Ви мою рецензію до «Історії Польщі» і яка доля трапилася їй?⁴⁶ Родині Вашій щирий привіт!

Увесь Ваш К. Харлампович.

Р.С. А що зробив Скрипник⁴⁷ відносно своєї обіцянки?⁴⁸

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 5.

№ 6

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Посилаю ще дві рецензії на брошури, що я особисто одержав від авторів. Що один з них мій брат⁴⁹, то не має ваги: про нього я пишу усього менше. Другий, Вам відомий професор Савич каже в своїй брошурі, що вона становить тільки частину («основні твердження») його великої рукописної праці: «Русско-польские отношения в 17 в.» (до Деулинського перемир'я)⁵⁰ (XIX + 929 + XLVII стор.). Дуже працююча людина. Одночасно він надрукував книгу в 280 стор.: «Соловецкая вотчина 15—17 вв. Опыт изучения хозяйства и социальных отношений на крайнем русском севере в древней Руси». Це його власне видання, хоч на титульній листі й надруковано: «Издание общества истории, философии и социальных наук при Пермском Государственном Университете». Якесь нісенітниця!

В мойому становищі нема змін. Віра Петрівна просила, щоб ОГПУ зарахувало мені в строк попереднє ув'язнення⁵¹, але дали відповідь, щоб сам я подав заяву. Позавчора я відправив її на адресу Політичного Червоного Хреста, який пропонував своє посередництво. Як це не тяганина, то коли буде те свято!

Що нового в Київському науковому світі, крім того, що вчені один по одному позбавляють собі життя?⁵² Це новини не радісні...

Родині Вашій мій щирий привіт.

Ваш К. Харлампович.

7/Х.1927.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 6.

№ 7

Ласкавий добродію.

Лист академіка Крачковського⁵³ дістав і подивився. Адже моя справа в тій установі, що носить назву із чотирьох літер⁵⁴, куди й Ви самі писали одного разу. Коли навіть Історична Секція відправила своє прохання в ЦВК СРСР чи в СРК, воно кінець кінцем мусить туди попасти. Так і треба було АН СРСР підтримати заступництво Секції.

Сьогодні хтось одержав телеграму з Москви, нібито надруковано маніфест відносно зм'якшення участі адміністративних. Не відаю, чи торкається це мене. Але я міркую, що для деяких довідок відносно мене велику допомогу може подати «Помощь политическим заключенным», Москва, Кузнецкий мост, 24. Під такою назвою функціонує гуманна установа під головуванням Е.И. Пешковой. Хай туди торкнеться хто-небудь з тих вчених, що працюють в Московських архівах.

Чи одержали шість моїх рецензій⁵⁵, що я одправив Вам в три рази (1+3+2)? Чи здалися? Що не годиться «Україні», може в друге видання можна передати.

Недавно Вам написав, тому тепер припиняю свій лист.

18/Х.1927.

Ваш К. Харлампович.

P.S. І не треба Вам казати, що мої замітки потребують особливої уваги й жорстокої критики.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 7.

№ 8

27/X.1927.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Відповідаю на лист Ваш з 11/X.

Кінець кінцем здійснилося те, що я казав рік назад. Численні Ваші заходи і обіцянки деяких осіб не дали ніяких успіхів. Проте треба все занедбати й Вам самому не тратити сил та часу, як я й пропонував Вам колись.

Тепер виявилось навіть, що ніхто добре й не відає, куди торкатись в моїй справі: один робить одне, другий інше. Люде або сами не знали, або плутали. Ліпше усього усі шляхи завели, мабуть, «Помощь политическим заключенным» і я віру маю, що вона одна щиро й співчутливо відзивається на прохання, що до неї посилають... Мій строк минає і тепер, коли й юбілейна амнестія обмане, будемо чекати його.

Одначе я ніколи не забуду Ваших безперестанних намагань визволити мене впродовж цілих трьох років⁵⁶. Вони підтримували мою бадьорість і дали мені змогу більш-менш легко перенести заслання, поруч з грошовою та книжковою підтримкою.

Як моя рецензія на книжку Гродецького⁵⁷ «К» буде надруковано тільки в 6-й книжці «України», то коли дочекатимуть своєї черги останні! А їх ще п'ять!

А хіба Ви не одержали трьох рецензій на білоруські видання, що не нагадуєте за них? Не пишете теж і про працю професора Савича. Або до 11/X ще не збирався Відділ? Ця справа мене рівно цікавить, як і доля моїх власних писань.

Чекатиму 1-шу книжку *Archéion*. А може пані Жуковська й інші книжки, про які я писав їй, надішле? Будьте ласкаві вручити їй оцей клаптик паперу.

Відзиваюся на Ваше закликання до читачів висловитися відносно оглядів наукової літератури («Україна» кн. 3, 146)⁵⁸.

То не кепська річ примічати такі огляди в «Україні», яка поруч з ними (а не замість їх), я визнаю пониженням видавати і щорічні огляди.

В Вашім двохмісячнику вони не минуче будуть розбиті на 3—4 книжки, і хто захоче навести справу, що в минулому році було надруковано в тій чи іншій галузі науки, повинен буде перекинути «Україну» за весь біжучий рік, маючи при тому на увазі, що зокрема треба шукати українські (радянські) видання й окремо галицькі. А в окремій книжці він одразу знайде те, що його інтересує, і тим лекше, що там буде зміст та покажчики.

Як би прийшлося вибирати між журналом и окремим виданням, то я без сумніву дав би перевагу останньому. Крім попередніх мотивів за його говорять і інші. В журналі мало місця, і в тому, що надруковано в 3-й книжці «України», я помічаю сліди покорочень. На 150 сторінці праці М. Корниловича⁵⁹ називається вона згаданю⁶⁰, коли за її ще не було мови. Тому може і в статті «Цивілістична література»⁶¹ нема вказівок на окремі дрібні видання і не показано де надруковані ті видання, що їх автор називає⁶² (а це має значіння бо полекшує вишукування книг). А притому і професор Гермайзе⁶³ говорить про брак місця (152)⁶⁴.

Ще два слова про книгу В.І. Щербини⁶⁵: «Нові студії з історії Києва»⁶⁶. На сторінці 147 вона називається виданням порайонної Комісії Історичної Секції, а на сторінці 150 — виданням Академії Наук⁶⁷. Так чи інакше — цієї книги в мене нема, як не держав я й других видань Академії, які мене можуть цікавити.

Мій старший син, що недавно одружився, приїздив до Казані до призову, але на військову службу його не взяли.

Родині Вашій мій щирий привіт.

Ваш К. Харлампович.

10/XI.1927. Тургай.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Сьогодні відсилаю на адресу «України» «Archeion» 1 і відповідну рецензію. Не сердтесь: знов велика. Але, по-перше, книжка дуже цікава. По-друге, там є стаття, що торкається Києва. По-третє, в Києві цієї книжки мабуть не читали: до мене вона дійшла не розрізаною і навіть с супровідною поштовою карткою, що вимагала відповіді... Нарешті є у Вас олівець, яким мою рецензію можна укоротити. А ось яка гадка у мене: коли нема для її місця в «Україні», то чому не віддати «Археологічно-му Збірникові»?⁶⁸ Тож мене Ви зв'язали з Археологічною Комісією⁶⁹ і я почуваю себе до обов'язку. Так чи инакше, розуміється в 1-у книжку «Archeion'a» треба спершу обговорити, а потім вже друкувати другу рецензію (на 2 книжку), переглянувши її знов. Проте це зайва річ: Вам ліпше це ясно.

Одержав «України» книгу 4. Вашу «Історію української літератури». Читаю першу, як завжди, з зацікавленням. І як звичайно вступне слово Ваше усього більш освітлює того покійного, в пам'ятку якого складено книжку⁷⁰. На мою думку, професору Абрамовичу⁷¹ треба б долучити ще кілька приміток до листів Драгоманова⁷². Чому Михайло Марковський⁷³ не написав, хто саме перекладав зразки з української літератури для «Antologic»⁷⁴, що Ви и Ваша донька склали?⁷⁵

Ще одне питання з нагоди «бібліографічного огляду»⁷⁶: Огляд за 1926 р.⁷⁷, входить сюди праця надрукована в журналі за цей (1926) рік, але в книжці, що вийшла на початку 1927р.?

На сторінці 103⁷⁸ після P.S. є, мабуть, помилка: «В початку 1888-го року». Не 1882 часом?⁷⁹ Коли Маніфест мене торкнеться, то я міркую, що місяця через півтора-два, не раніш, доповзе сюди відповідний папір (Москва—Кзил-Орда—Кустанай—Тургай). Ви колись писали, що у Вас на цей випадок переходять для мене гроші. Тоді я Вам телеграфую: «Вьезжаю», і Ви будьте ласкаві телеграфом їх перевести. Можна послати Вам телеграму на таку адресу: «Київ. Академіку Грушевському»? Як ліпше на господу, то напишіть: я не пам'ятаю Вашої квартирної адреси.

Чи можна буде перед виїздом вислати свої книги в Київ на адресу «Історична Секція», щоб вони, одержавши посилку (або дві), переходували до мого приїзду чи до розпорядження?

Нібито збираюся їхати, але все ж пам'ятаю, скільки разів ошукували мене мої сподівання.

Переглядаючи старі свої книжки, цебто нові видання УАН, затримався в «Записках Історично-Філологічного Відділу» 7—8 на статті професора Оглобліна⁸⁰: «До питання про автора літопису Самовидця»⁸¹. Професор не дає рішучої відповіді на питання, якого саме походження був цей автор. Він ладен вивідати його із значного міщанства і сам дивиться цьому цікавому прикладу ідеолога «значних» узагалі. Але професор Оглоблін не звернув належної уваги на те, що Самовидець сердив⁸² гетьмана Самойловича та його синів за зневажливе відношення до людей усякого стану: «Ово з'гола усех людей низащо могли не помишляючи на подлость своего рожаю». «Рожаю», походження Самойлович був як відомо поповського, і Самовидець казав про нього: «сам попович». І коли він, тоди будучи духовною особою, відносив родину Самойловичів до подлого стану задля походження, то треба визнати, що він був шляхетського роду. На мою думку, ні міщанин, ні представник навіть старого поповського роду не сказав би про поповича, що він подлого походження. За тим він говорить подвійне прізвище Самовидця: Ракушка-Романовський... Як Вам здається?

Повідомлення про працю професора Савича от академіка С.А. Єфремова⁸³ одержав з привітанням від Відділа. Це зворушило мене.

Родині Вашій — мій щирий привіт.

Ваш К. Харлампович.

P. S. На писання посланої рецензії я вділив тільки двох днів: оден день писав чернетку по-руську, другий — переписував по-українську.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 9.

№ 10

30/XI. 1927.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Сьогодні я одержав гроші, що Ви були ласкаві й передбачливі зберегти для мене. Спасибі Вам. Але й досі не дійшла до Тургаю вістка, кого і на яких умовах мають визволити.

Нетерпляче чекаємо цієї благої вістки, хоч она може ще через місяць доповзе до нас. А тоди вже найде зима з жорстокими морозами та сніжними хуртовинами, небезпечно буде їхати!

На Ваш короткий лист негайною поштою, що я дістав 27/XI, і я відповів Вам телеграмою. До неї нема чого долучити. Хіба ось що. 24/11 од Політичного Червоного Хреста мене повідомили, що ОГПУ відмовило залічення мого попереднього арешту. Це мене стривожило. Не сама відмова, бо я й не чекав цього залічення. Але те, що 10/11, коли писали, ще не було поставлено друге питання — за амнестію... Тому гадаю, що Ваші дальші заходи не будуть зайві.

Проте мене більше турбує початок Вашого листу, де Ви посилаєтесь на Ваші переживання, що заважали Вам писати до мене. Я відаю, як багато Ви працюєте, і не ображаюсь на Ваше довге часом мовчання. Але тут мусить бути инша причина й инший характер переживань. Це звичайно постійна боротьба наукових напрямів та персональних інтересів, що між собою переплетаются. Про цю боротьбу з давніх давен висловлено: *Gomo Gomini lupus est*⁸⁴. Побоюваюся, чи не шкодять Вам клопоти Ваші скоріш вернути мене до тієї роботи, яка мені належить.

Від усього серця бажаю, щоб Ви сами скоріш позбавилися тих перешкод, що стоять на перепоні Ваших змагань.

Родині Вашій прохаю передати мій щирий привіт.

Ваш К. Харлампович.

P. S. Якщо маєте мені написати, то пишіть тепер на адресу Вірі Петрівні: коли я сам не приїду до Казані, вона переслатиме лист Ваш мені.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 10.

№ 11

9/XII. 1927.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Відповідаю на лист з 20/XI.

Потішило мене перш усього, що і в п'ятій, і в шостій книжці «України» хочете помістити дещо з моїх писань, а потім повідомлення, що казали послати мені нову білоруську книжку для рецензії. Може я не завсігди добре висловлюю зміст, вартість і хиби тих видань, що рецензую, проте хочеться писати хоч би критичні замітки, коли не можна вести самостійних дослідів. А крім того мені потрібна правда в українській мові.

Тим більш тепер я бажаю займатися хоч рецензіями, що про амнецію до цього часу не чути. В мене утворюється вражіння нібито її не було й оголошено. Сьогодні я подав заяву — нагадування за свій природний страх — од січня.

Зацікавив мене Ваш проект Комісії українсько-білоруських зв'язків⁸⁵. Але в сучасних моїх умовах це для мене неначе одна з тих чудових казок, події якої розгортаються в якомусь далекому царстві, в якійсь фантастичній державі. Одним словом — «десь далеко»... від мене.

Другу рецензію на Archeion, про яку Ви пишете, запевно як вже одержали й долю її вирішили — згідно чи не згідно з моїм здогадом. Розуміється, зробили як найліпше.

Ваше привітання моїй родині, яке я зараз же переслав, зворушитиме її, як й мене: не багато в нас таких друзів, як Ви...

Згадуєте за професора Савича. Мені він прислав цікавого листа. Та робота, що він представив в УАН з метою одержати докторське звання (для мене це було новою, що в Академії є окрема комісія, що присуджує наукові ступені), викликала серед руських істориків низку похвальних оцінок. Деякі з цих вчених хотіли дати йому докторство від Академії Наук СРСР. Але з цим не згодився акад. Покровський⁸⁶. Тоді порекомендували Савичу звернутися до Української Академії, що він і зробив. Але одночасно із Миньска прислали йому вістку, що й білоруський університет ладен дати йому науковий ступінь. Він перш повагався, але знайшов, що більш чести одержати це звання від Української Академії. Я так само йому сказав.

Друга робота Савича (про польсько-литовсько-руські відносини) теж зацікавила руських вчених і мусить її буде надрукувати в Ленінграді. Але я порадив йому ще раз переглянути цю працю. Може не потрібно редакувати її, а прокоректувати конечно треба. На брошуру — частину цієї роботи я Вам теж послав замітку.

Кінець кінцем Савич написав мені, що мої зауваження щодо його Культурних рухів він високо оцінює і виконав їх. Може трохи скоротитиме цей твір, бо в Минську рецензента примусили долучити до його дещо з метою провести відомі тенденції.

Бажалось би мені побачити Грамоту антиохійського патріарха Іоакима львівській пастві 1586 р., що її надрукував академік Крачковський в «Известиях Кавказького Историко-Археологічного Института» в Тифлісе, т. 2 (1917—1925). Що там нового?

Мій звичайний щирий привіт Вашій родині.

Ваш К. Харлампович.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806 — Арк. 11.

№ 12

15/XII. 1927. Тургай.

Дорогий Михайло Сергієвичу.

В листі за 27/VI Ви висловлюєте таке нетерпляче бажання скоріш побачити мене, що мені дивно, як мало маєте у себе помічників, для своєї величезної роботи. А що вона величезна, то мені видко навіть відсіль. Але я часом побоююся, що в несприятливих умовах свого життя я втрапив й сили, й знання, й навіть умілість працювати планово, методично, систематично та невтомно. Може тому я так довго затримався на тих темах, що я обробляв в останні місяці, і неналежно барзо розтягнув своє писання.

До слова: як раз саме тепер до Вас дійшла така моя робота, що мала бути тільки невеличкою бібліографічною статтею. Коли Ви вже познайомилися з нею, то я чекаю од Вас такої би щирої, хоч би суворої оцінки, яку Ви колись зробили

про некролог професора Жуковича. Коли Ви знайдете, що моє писання не тільки громіздке, але зовсім не цікаве, то це й буде підтвердженням моєї гадки про мою нездатність до роботи. Але маю таки надію, що другі, ліпші умови змінять старічі. То перше, що мене цікавить. Не менш проте хочу я знати, чи бачили Ви мою попередню статтю, що я писав для Вашого Ювілейного Збірника. Коли бачили, то як знайшли її? Треттє й четвєртє питання — коли будуть надруковані збірники цей і на пошану академіка Паладія? І ще одно: чи вдалося Вам одержати з Минська примірник «Соймової боротьби»?⁸⁷ Звертаюсь до Вашого листа і коли буду вільний не відаю! Пропонуете щоб я писав до Москви. Але, добродію, коли не відповідають на листи Ваші і таких великих осіб, як Скрипника, ба навіть двох академій, то я чого дочекаюсь? Мені писати — даремна праця.

Місяців з два назад я написав про свою справу академікові Ферсманові за посередництвом одної людини. Він зичливо прийняв моє писання й рішуче обіцяв зробити, що можна. Він тільки що вернувся із подорожі в Середню Азію. В Кзил-Орді чув про мене добрі відзиви... Академік Ферсман остання моя надія, але й вона не надійна: він все їздить...

А все ж коли не в вересні, то в стичні повинні мене звільнити, і гроші на дорогу дійсно будуть потрібні. Тому нехай на цей випадок вони зостануться у Вас. Мо-ва йде про 22,5 карбованці. Гроші од Відділа одержує Віра Петрівна.

Здоров'ям своїм жінка моя не може хвалитися. Хоча головна хвороба (сахарна) уступила, але потрібно тримати увесь час диету, тому вона почуває себе дуже слабо. А до того впливає на її моя доля й надміру довга розлука зі мною. Це її нервує і більш усього шкодить здоров'ю. Тепер живе вона на дачі в Услоні, проти Казані.

Хоч Ви і дозволяєте тримати ще «Історію України—Руси», я завтра повертаю в Історичну Секцію 1 і 3 частини VIII тому (другої частини не було в мене). А з ними разом польські «Дзіє»⁸⁸ та 1—2 книжки «України» (другий примірник).

Т. VIII «Історії» поки що зістанеться у мене.

Не уміючи робити аби як та писати швидко, я й за Савичем забарився. Але хоч можна тепер не поспішати з ним, я мусить через тиждень звернути рукопис з своїм відзивом. Запевно Відділ доручить Вам висловити свою думку. Чи не можна Вам тепер познайомитися з моєю оцінкою й переглянути працю Савича, щоб Відділ 3/X мав уже змогу одразу вирішити, що робити з цею працею?

Моя думка, що її треба надрукувати, але під умовою прорєдагування її автором. Перш усього она переписана барзо недбало і в їй безлич помилок. Нема й передмови, дуже тут потрібної... Рахуючи на те, що мій відзив буде послано до Савича, я пишу цого по руську. (А чому я по руську написав свою статтю про «Дзіє», — Вам воно відомо).

До речі. В книзі 1—2 «України», сторінка 88, автор називає професора Голубєва⁸⁹ зятем П.О. Терновського⁹⁰.

По руську мовлячи, він був зятем, бо його дружина — сестра Терновського. По українськи те треба було ссказати «швагер», бо «зять» — доччин чоловік.

Так і не вдалося мені написати некролог Степана Тимофійовича! Хтось то з молодих вчених у Києві хотів те зробити. Попов⁹¹ чи Маслов⁹² може свій намір він і здійснить...

Розуміється, то добре, що академічна верхівка сприятлива до мене. Але кепсько те, що тільки «під цю хвилю». І що її настрої може швидко простити. Може він ще скорш прохолоне, як я приїду до Києва? Не дипломат я і не політик! Але завсіди я певний буду Вашої незмінної прихильності до мене. Ви знов, як і три роки тому, пропонуєте помістити мене в своєму академічному кабінетові⁹³. Хоч би в конурі, аби в Києві!

Ще два питання. 1) Ви в «Історії України—Руси» (VIII/3, ст. 173) цитуєте один документ, де поруч з військом Запорозьким називається «біла русь» і пере-

кладаєте цей вираз «Україна». В XVII ст. уживався цей термін відносно України чи Ви дали такий переклад того виразу по контексту?

2) Коли козаки під Зборовом вимагали від поляків свобідного існування православних церков в Варшаві і Кракові (ilid 211. 213), то чому? Були вже там православні парафії, як в Люблині? А може вони тільки хотіли довести.

Для кого? — Може, для своїх репрезентантів, котрі часто приїздили до столиці? А, може, є звістки, що там не мале число було крамарів-українців та білорусів?

Родині Вашій щире привітання.

Ваш К. Харлампович.

Ф. 1235. — Оп. 1. — Од. зб. 806. — Арк. 12.

Коментарі

¹ Йдеться про вивчення К.В. Харламповичем української мови під керівництвом М.С. Грушевського: «Задали Ви мені великий тягар — писати до Вас по-українськи. Важко писати, коли не вмієш добре балакати. Але що треба, то треба» (Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 84—85).

² «Археографічна комісія в складі керівничого професора О.Ю. Гермайзе, 2 штатних і 4 нештатних співробітників, 16 дійсних членів інвентаризувала й копіювала в архівах Москви ... джереловий матеріал до історії України XVII—XVIII ст.» (Історія Національної Академії Наук України. 1924—1928. — К., 1998. — С. 359).

³ К.В. Харлампович був висланий на три роки в Казахстан. В.П. Харлампович з дітьми залишилась у Казані.

⁴ Історія Національної Академії Наук. 1924—1928. — С. 323. Лист академіка В.М. Перетца академіку С.О. Єфремову з проханням знайти компроміс з академіком М.С. Грушевським: «Я трохи запізнився, але сьогодні посылаю до Києва мою відповідь: 1) стараюсь заспокоїти М.С. Грушевського в справі про будинок № 35».

⁵ Жуковська М.А. (1894—?) — етнограф, нештатний бібліотекар Кафедри історії України (1926—1927), архіваріус і систематизатор кабінету примітивної культури (1926—1927), штатна співробітниця Комісії історичної пісенності (1927—1928).

⁶ К.В. Харлампович надсилав рецензії до журналу «Україна» і отримував гонорари за них від І.І. Щітківського — завідувачого матеріальною і фінансовою частиною Історичної секції ВУАН.

⁷ Щітківський І.І. (1866—1931) — історик, штатний співробітник Історичної секції ВУАН (1924—1929), секретар комісії по дослідженню старого Києва та Правобережної України (1925—1928), завідувач матеріальної і фінансової частини, вислав гроші іногороднім. Основні праці: «Забута революційна пам'ятка», «3 жовтневих днів у Києві».

⁸ В.П. Харлампович — дружина К.В. Харламповича.

⁹ В ув'язненні К.В. Харлампович працював у містечку Тургай Актюбінської губернії рахівником у повітовому виконкомі.

¹⁰ У публікації О. Морозова «Справа академіка К.В. Харламповича» відсутній квітневий лист Харламповича до дружини.

¹¹ Історична секція УНТ поновила діяльність у складі установ історично-філологічного відділу ВУАН за рішенням спільного зібрання від 28 січня 1924 року. При ній 1928 року утворено історично-економічну підсекцію та україно-молдавську комісію. 24 вересня 1929 року президія ВУАН визнала секцію як наукове історичне товариство при Академії з характером науково-громадської організації. Фактично припинила діяльність у 1931 році з утворенням Секції історії матеріальної культури у складі Історичного циклу Другого, соціально-економічного відділу, на основі якої 1933 року за рішенням Відділу створено Історико-археографічний інститут.

¹² Первісне громадянство та його пережитки в Україні. — К., 1926—1929 — науковий збірник, що виходив заходами Культурно-історичної комісії ВУАН, пізніше Кафедри історії України за редакцією К.М. Грушевської. Вийшло 6 книг (1926—1929 рр.).

¹³ «Може, нарешті, Ваш власний термін, 18.І, принесе Вам визволення» (Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 64). Термін заслання К.В. Харламповича згідно з вироком ОГПУ мав закінчитися в січні 1928 року.

¹⁴ Савич О.А. (1890—1957) — білоруський історик, професор (1928), доктор історичних наук (1937), викладач Білоруського державного університету (1921—1924, 1944—1947), Пермського університету, Ярославського і Московського педагогічних інститутів. Основні праці присвячені

соціально-економічному розвитку і міжнародним відносинам Росії XV—XVII ст., класовій боротьбі, громадській думці і освіті в Росії, Україні, Білорусії XVI—XIX ст.: Уніатские школы для западно-русского юношества до Брестской церковной унии // Труды БГТ, 1922. — № 1; Западно-русские уніатские школы XVII—XVIII вв. // Труды БГТ, 1922. — № 2—3; Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI—XVIII в. — К., 1929.

¹⁵ «Хотят прислать мне для рецензии рукописную работу Савича, принятую для напечатания в академических изданиях» (по-видимому, об уніатских школах)...» (Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 64—65.) К.В. Харлампович відправив рецензію на працю білоруського історика О.А. Савича «Уніатские школы для западно-русского юношества до Брестской церковной унии» до історично-філологічного відділу, який видавав «Записки історично-філологічного відділу».

¹⁶ Див.: Там же.

¹⁷ Йдеться про згадувану працю О.А. Савича «Уніатские школы для западно-русского юношества до Брестской церковной унии».

¹⁸ Йдеться про статтю К.В. Харламповича «Нові білоруські наукові видання», яка була надрукована вже після переїзду Харламповича з Тургая до Ніжина в 20-й книзі «Записок історично-філологічного відділу» за 1928 рік.

¹⁹ Грушевська К.М. (1900—1944) — історик, етнограф, член історичної секції (1924), штатна співробітниця Кафедри історії України (1924), культурно-історичної комісії (1924—1928), комісії для дослідження первісної культури (1927—1928), комісії історичної пісенності (1928).

²⁰ Особа не встановлена.

²¹ «Червоний шлях» — український громадянсько-політичний, літературо-мистецький і науковий щомісячний журнал. Виходив у 1923—1936 рр. у Харкові. Редакторами «Червоного шляху» у різні часи були: Г. Гринько, В. Затонський, М. Яловий, І. Кириленко. З січня 1931 року «Червоний шлях» став органом федерації об'єднань радянських письменників України. З серпня 1936 року перейменовано на «Літературний журнал».

²² Історія Національної Академії Наук 1924—1928. — К., 1998. — С. 231. Вступне слово Президента Академії В.І. Липського до першого повного академічного видання творів Т.Г. Шевченка. В.І. Липський згадує про видання Академією Наук «Щоденника» Т.Г. Шевченка: «... вийшов у світ IV том, де цілком зміщено «Щоденник» Т.Г. Шевченка, відомий до цього часу лише уривками».

²³ «Історія України—Руси» — монументальний твір М.С. Грушевського в 10-ти томах, виданий у Львові й Києві в 1898—1937 рр.

²⁴ Титов Ф.І. (1864—1935) — протоієрей, доктор церковної історії. Основні праці: «Типография Киево-Печерской Лавры», «К истории Киевской Духовной Академии в 17—18 вв.», «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники», «Приложение к первому тому исследования заслуженного профессора протоієрея Федора Титова: Типография Киево-Печерской Лавры: Исторический очерк (1606—1616—1721)», «Материалы для истории книжковой справи на Украине в 16—18 вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків», «Стара вища освіта в Київській Україні в 16—поч. 19 вв.». Література: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Энциклопедический словарь. — СПб., 1901. — Т. 33; *Митрополит Євлогій. Путь моей жизни*. М. 1994. *Крайній К.К.* Історики Києво-Печерської Лаври XIX — початку XX століть. — К., 2000. — 238 с. В ІР НБУВ знаходиться особистий архів проф. Ф.І. Титова (ф. 175).

²⁵ «Труды Киевской Духовной Академии» — науковий журнал, видання започатковано в 1860 році, ліквідовано в 1920 році.

²⁶ Яблоновський О.В. (1829—1913 рр.) — польський історик, етнограф. Публікації в «Wisła», «Ateneum», «Kwartalniku Historycznym», «Przeglądzie Historycznym». Видавав з 1875 (разом з А. Павінським) багатотомну серію «Frodba historyczna», ряд томів якої присвячено історії українських земель. В названому виданні Яблоновський поряд з документами опублікував ряд польськомовних розвідок: «Староства українські в 1-й полов. XVII ст.», «Земля Волинська в середині XVI ст.», «Україна». Автор польськомовних монографій: «Киево-Могилянська Академія», «Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої». Доводив цивілізаторську роль польської шляхти на Україні. Національно-визвольні і соціальні рухи українського селянства і козацтва тлумачив як реакційні. Література: *Киян О.І.* Олександр Яблоновський як дослідник історії України // Український історичний журнал. — 1994. — № 4. — С. 61—74.

²⁷ 6 лютого 1922 р. ВЦВК у Москві вирішив скасувати Всеросійську надзвичайну комісію (Всеросійская чрезвычайная комиссия — ВЧК) і створити при НКВД РРФСР Державне політичне управління (Государственное политическое управление — ГПУ).

²⁸ К.В. Харлампович писав рецензію на книгу О. Лотоцького «Церковний устав князя Володимира Великого». Рецензію було надруковано в 3-й книзі «України» за 1927 рік.

²⁹ Лотоцький О.Г. (1870—1939) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, історик, економіст. Лотоцький автор майже 2 тисяч літературних, публіцистичних,

наукових і мемуарних творів. Це, зокрема, тритомна книга спогадів «Сторінки минулого», «Автокефалія» (в 2-х томах), «Українські джерела церковного права».

³⁰ *Archaeion* — наукове видання центральної управи над архівами Польщі.

³¹ Рецензія К.В. Харламповича на *Archaeion* I була надрукована в 6-й книзі «України» за 1927 рік.

³² Калинович І.С. (1884—1927) — бібліограф, видавець, перекладач, політичний діяч, вів видавництво «Всесвітня Бібліотека» (1916—1926) в Зооцеві, редактор «Дрогобицького містка» (1919) і «Нашого слова» (1927). Автор низки бібліографічних покажчиків. У 1918—1919 рр. посол до Української Національної Ради ЗУНР і депутат Трудового Конгресу в Києві.

³³ Праця І.С. Калиновича «Ucrainica» в старих часописах була надрукована в 3-й книзі «України» за 1927 рік.

³⁴ К.В. Харлампович та В.П. Харлампович мали трьох дорослих дітей: Дмитра, Бориса, Олену.

³⁵ Інбелкульт (Інститут білоруської культури) — перша в Білорусії наукова установа, попередник Білоруської Академії Наук. Заснований 30.1.1922 року в Мінську на базі Науково-термінологічної комісії народного комісаріату освіти БРСР. За роки існування Інбелкульту його відділами були опубліковані праці: «Чотирьохсотліття білоруського друку 1525—1925», «Нариси історії білоруської літератури», «Білоруські архіви», «Праці і матеріали до історії і археології Білорусії», «Записки відділу гуманітарних наук». Постановою ЦВК і РНК БРСР від 13.10.1928 р. Інбелкульт реорганізовано в Білоруську академію наук.

³⁶ Нерозбірливе скорочення. Опираючись на контекст («20 вересня минуло... — по-давньому тут перебуванню і не бачу ніякого поліпшення») можна припустити, що йдеться про третю річницю ув'язнення Харламповича К.В. у вересні 1924 року в Казані.

³⁷ Ферсман О.Є. (1883—1945) — геохімік, мінеролог, академік Російської АН (з 1919), в 1927—1929 рр. віце-президент Російської АН. Проводив дослідження родовищ мінералів та корисних копалин в Карелії, на Уралі, Алтаї, в Середній Азії, Україні. Праці: *Избранные труды*, т. 1—7. Література: *Перельман А.И. Александр Евгеньевич Ферсман*. — М., 1964.

³⁸ Петров Ф.М. (1876—1973) — радянський партійний і науковий діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1961, 1971), професор. В 1920—1922 — заступник голови Ради Міністрів Далекосхідної республіки (ДСР), очолював делегацію ДСР на Дайренській конференції 1921—1922 рр. В 1923—1927 роках керівник Головнауки (Головне управління науковими, художніми, музейними, театральними і літературними закладами і організаціями Наркомпросу РСФСР). Заступник головного редактора 1-го видання «Большой советской энциклопедии» (1927—1941), директор Державного інституту «Большая советская энциклопедия» (1941—1949). Праці: 65 лет в рядах Ленинской партии. Воспоминания. — М., 1962; Героические годы борьбы и побед. — М., 1968.

³⁹ Кримський А.Ю. (1871—1942), — визначний український орієнталіст, письменник, історик української мови й літератури, дослідник фольклору, дійсний член ВУАН. Основні праці: «История мусульманства», «История арабов и арабской литературы светской и духовной», «История Персії та її письменства», «Хафиз та його пісні», «Перський театр», «История Туреччини та її письменства», «Филология и погодина гипотеза», «Непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів», «Древнерусский говор», «Українська мова, звідки вона взялася і як вона розвивалася», «Пальмове гілля», «Повістки й ескізи з українського життя», «Бейрутські оповідання», «Розвідки, статті й замітки». Література: *Гурницький К.І. А.Ю. Кримський — історик // Український історичний журнал*. — 1969. — № 12. — С. 108—111; *Редько Ф.А. Мої зустрічі з А.Ю. Кримським // Український історичний журнал*. — 1972. — № 8. — С. 120—122. *Франко З.А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках // Східний Світ*. — 1993. — № 1. — С. 55—58; *Веркалець М. Осаяний Сходом // Українська культура*. — 1993. — № 5—6. — С. 14—15. В ІР НБУВ знаходиться особистий архів акад. А.Ю. Кримського (ф. 36).

⁴⁰ «В суботу 20.3. Президія Академії постановила клопотатись перед Петровим. Кримський заявив, що він, крім того, напише до нього як до особистого знайомого. Вчора спільне зібрання Академії ухвалило ручатись за Вас і якнайтепліше просити Петрова за Вас» (*Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис*. — 2000. — № 1. — С. 83.)

⁴¹ Йдеться про заборону ОГПУ жити у великих містах після закінчення терміну заслання.

⁴² «Беларускі Архіу» — збірник документів із соціально-економічної історії Білорусії XV—XVIII ст. Видавався Археографічною комісією Інституту білоруської культури під керівництвом Д.І. Давгялі в Мінську (Т. 1—3, 1927—1930). Том 1-й вийшов з контртитолом «Праці і матер'ялы до гісторыі і архэологіі Беларусі». Література: *Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Беларуси феодального периода*. — М., 1973.

⁴³ Цвікевич А.І. (1888—1937) — історик, філософ, політичний діяч, міністр закордонних справ, з 1923 прем'єр-міністр БНР (в еміграції). Після Берлінської конференції в 1925 році переїхав до Мінська. Працював в Наркоматі фінансів, секретарем Інбелкульту, з 1929 р. в Інституті історії Білоруської академії наук.

⁴⁴ К.В. Харлампович має на увазі одну з праць Цвікевича А.І.: «Відродження Білорусії і Польщі», «Погляд П. Бяссонова на білоруські справи», «Западно-русизм», «Нариси по історії громадянської думки на Білорусії у 19 і поч. 20 століття», в якій йдеться про Інститут білоруської культури.

⁴⁵ Постановою ЦВК і РНК БРСР від 13.10.1928 р. Інбелкульт реорганізовано в Білоруську Академію Наук.

⁴⁶ Рецензію К.В. Харламповича на «Історію Польщі» не опубліковано ні в «Україні», ні в «Записках історично-філологічного відділу».

⁴⁷ Скрипник М.О. (1870—1933) — радянський державний і політичний діяч, академік АН БРСР (з 1928), академік АН УРСР (з 1929). В 1927—1933 рр. — нарком освіти УРСР. Праці: «Про завдання шкіл селянської молоді», «Завдання народної освіти в культурній революції», «Про систему народної освіти», «За ленінізм у національному питанні», «Ленін про Україну». Література: Соловйов А.А. Літературна спадщина М.О. Скрипника // Український історичний журнал. — 1964. — № 1; Бабко Ю. Солдат революції. — К., 1962; Видатні радянські історики. К., 1969.

⁴⁸ «Сьогодні екстренно виїжджаю до Харькова: викликав мене Народний Комісар Освіти для вивчення в академічних справах. Як буде що касаемо Вас, то по приїзді напишу...» (Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 83.). В наступних листах Грушевський не згадує про М.О. Скрипника.

⁴⁹ Рецензії К.В. Харламповича на брошури брата Петра Васильовича Харламповича «Монетныя скарбы, знайдзеныя у Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаўнага Музею» та «Праскія грашы у беларускіх монетных скарбах», — було надруковано в 5-й книзі «України» за 1929 рік.

⁵⁰ «Спирायочись на договір 1610 року, королевич Владислав докладати зусиль до оволодіння російським престолом... Владислав за допомогою українських козаків на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним намагався у жовтні 1618 року оволодіти Московю. Спроба виявилася невдалою, і після переговорів в селі Деуліно (поблизу Троїце-Сергієвського монастиря) 1 грудня 1618 року було підписане перемир'я на 14,5 років» (Історія народів Росії. — К., 1992).

⁵¹ «В ответ на Ваш запрос и согласно полученной из ОГПУ справке сообщая, что в пересмотре дела Вашего мужа, Харламповича К.В. — отказано. Эк. Пешкова» (ДАЧОН. — Спр. 1. — Арк. 13).

⁵² Йдеться про некролог у 3-й книзі «України» з приводу самогубства заступника голови Всеукраїнського, завідувача відділу Українського історичного музею Данила Михайловича Щербаківського.

⁵³ Крачковський І.Ю. (1883—1951) — російський арабіст, академік Російської АН (з 1921). Виявляв інтерес до української та білоруської історії, зокрема, описав подорож Павла Халебського (Алепського), та Грамоту Антіохійського патріарха львівській пастві 1586 р.

⁵⁴ Объединенное Государственное Политическое Управление (аббревіатура — ОГПУ).

⁵⁵ Йдеться про рецензії К.В. Харламповича, які були відправлені ним «в три рази (1+3+2)». 4.VIII. він надіслав рецензію на працю О.А. Савича «Униатские школы для западно-русского юношества до Брестской церковной унии». М.С. Грушевський писав до Харламповича: «Рецензію Вашу на Савича заслухано, Єфремов при тім сказав, що Вам уже написав, рукопис одержав» (Морозов О. Справа академіка К.В. Харламповича // Сіверянський літопис. — 2000. — № 2. — С. 65; 4. X. Харлампович писав: «Цими днями я відіслав на адресу Історичної секції 3 білоруські книжки і з ними 3 рецензії». Грушевський повідомляв його: «Рецензії на білоруські книги дістав, хоч у VI книзі дещо дати» (Там же. — С. 65). В 1928 році були надруковані дві рецензії К.В. Харламповича на білоруську тематику: Гістарычна-археалягічны зборнік. — № 1. — К., 1928. — Кн. 1; Нові білоруські науки видання // Записки історично-філологічного відділу. — К., 1928. — Кн. 20. 7. X. Харлампович надіслав рецензії на дослідження: А.А. Савич. Польско-литовская интервенция в эпоху великой московской смуты. — К., 1928. — Кн. 3 та на одну з двох надрукованих у 1929 році праць П.В. Харламповича: Монетныя скарбы, знайдзеныя у Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаўнага Музею. — К., 1929. — Кн. 5; Праскія грашы у беларускіх монетных скарбах. — К., 1929. — Кн. 5.

⁵⁶ В 1924 році М.С. Грушевський повернувся в Україну. Дізнавшись про біду, що трапилась із К.В. Харламповичем, вчений брав найактивнішу участь в справі визволення К.В. Харламповича із заслання.

⁵⁷ Гродецький Р. (1889—?) — польський історик, професор історії в Ягелонському університеті (з 1922), редактор «Wiadomosci Numizmatyczne-Archeologiczne» (1922—1925). Праці: «Polityka mennicza Ksiązstwa w Polsce w XII w» (1921), «Mistrz Wincenty Kadłubek, biskup krakowski» (1923), «Kronika polska Galla» (1923).

⁵⁸ «Ряд наших визначних дослідників спеціалістів... взяли на себе спорядження коротких оглядів наукової літератури 1926 р. в своїй спеціальності... Але виявилось також і те — наскільки трудно вложити такий огляд в тісні рамці нашого журналу... Може видасться за краще видавати такий огляд в формі окремого щорічника?... На сі питання ми раді б почути думки наших співробітників і читачів...» (Грушевський М.С. Передмова // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 145—146).

⁵⁹ Корнилович М. (1870—?) — історик, етнограф, науковий співробітник Археографічної й Етнографічної комісії УАН. Праця: Бібіковські інвентарі // Український археографічний збірник. — 1926. — Кн. 1.

⁶⁰ «Література по XIX ст., як це не дивно, не дуже багатою була за 1926 р. Можемо назвати... і згадану студію М. Корниловича «Інвентарі в Володимир-Волинському повіті (Археографічний збірник)» (*Гермайзе О. Історична література // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 146—152.*)

⁶¹ *Крістер А. Цивілістична література // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 168—171.*

⁶² «В нашому огляді ми повинні спинити увагу ще й на другому систематичному викладі-нарисові нашого чинного права: це — «Торговельне правознавство» проф. М.І. Мітіліно» (Там же).

⁶³ *Гермайзе Й.Ю. (1892—1957) — історик, професор Київського інституту народної освіти, науковий співробітник ВУАН, секретар історичної секції, керівник Археографічної комісії. Автор праць: «Нариси з історії революційного руху на Україні» (1926), «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» (Україна. — 1924. — № 1—2), «Україна та Дін в 17 ст.» («Записки Київського ІНО», III, 1928).*

⁶⁴ «Наша замітка не вичерпує всієї продукції з поля української історії. Дещо з провінційних видань, можливо, лишилось невідомим, а дещо з менш важливого і дрібного свідомо не було введене за браком місця» (*Гермайзе О. Історична література // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 146—152.*)

⁶⁵ *Щербина В.І. (1850—1936) — український історик, член-кореспондент АН УРСР (з 1925), брав участь у роботі Київської археографічної комісії. Праці: «Нові студії з історії Києва», «О Киевской старине: Два очерка», «А.Н. Толстой: Критико-биографический очерк».*

⁶⁶ «Видання порайонних комісій Історичної секції — вийшов 1-й великий том Київської комісії під назвою: «Київ та його околиця», і її заходом окремих том «Нових студій з історії Києва» В.І. Щербини (Там же. — С. 146—152).

⁶⁷ «Раніше, ніж перейти до огляду літератури, присвяченої XIX та XX ст., треба ще відзначити дві дуже цінні і інтересні праці: ... це по-перше згадана збірка В.І. Щербини «Нові студії з історії Києва», видана Академією Наук в пошану п'ятдесятиліття літературно-наукової діяльності автора» (Там же).

⁶⁸ «Український археографічний збірник» (1926—1930) — вміщував матеріали з історії літератури та суспільної думки. До 1929 року було надруковано 3 томи збірника. На початку 1930-х рр. було знищено 4-й підготовлений до друку том.

⁶⁹ 18.IV.1921 р. Спільне зібрання затвердило постанову про об'єднання «Киевской комиссии для разбора древних актов» та Археографічної комісії ВУАН. На початку 1924 р. належала до кафедри історії українського народу акад. М.С. Грушевського. 4.1.1930 р. за рішенням Відділу передана до установ при президії Відділу. До її складу включили всіх академіків-істориків України. Головою комісії залишався М.С. Грушевський. У квітні 1931 р. переведена до установ історичного циклу Другого соціально-економічного відділу. 13.2.1934 ліквідована згідно з рішенням Президії ВУАН.

⁷⁰ *Грушевський М.С. В двадцять п'ять роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 3—17.*

⁷¹ *Абрамович Д.І. (1873—1955) — історик літератури і мови, член-кореспондент АН СРСР з 1921 р. Численні праці з історії літератури княжої доби: «К вопросу об источниках Несторова жития преп. Феодосия Печерского», «Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике», «До питання про джерела Ізборника Святослава 1076 р.», «Ізборник Святослава 1076 р.», «З новіших праць про Слово о полку Ігоревім», «Киево-Печерський Патерик». Література: *Еремін І. Д.И. Абрамович // ТОДРЛ — М.—Л., 1955. — Т. 11; Берков П.Н. Хронологический список печатных работ чл.-корр. АН СССР Д.И. Абрамовича // ТОДРЛ — Т. 12; Кравців Б. Розгром українського літературознавства. 1917—1937 // ЗНТШ — Т. 173. — С. 241.**

⁷² *Абрамович Д.І. З листування М.П. Драгоманова з О.С. Суворіним // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 123—150.*

⁷³ *Марковський М.М. (1869—1947) — український літературознавець. Праці: «Шевченко в Кирило-Мефодієвському братстві» // Записки історично-філологічного відділу. — 1924. — Кн. 4; «Владимир» Теофана Прокоповича. — К., 1925; Найдавніший список «Енеїди» І.П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору. — К., 1927.*

⁷⁴ *Марковський М. Рец. на вид.: Antologie de la literature Ukrainie // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 182—184.*

⁷⁵ «Це одно з тих видань Українського Соціологічного Інституту, що друкувалися за кордоном за загальним керівництвом М. Грушевського... Зазначена вище книжка подає вибір з історії української літератури, починаючи з перших моментів її існування до середини XIX в... М. Грушевському і К. Грушевській належить і самий уклад збірника» (Там же).

⁷⁶ *Науково-дослідний і науково-видавничий рух Радянської України в 1926 році. Бібліографічний огляд // Україна. — 1927. — Кн. 4.*

⁷⁷ «... рік 1926 зазначився в сій праці дуже яскраво та підніс її криву високо над рівнем попередніх літ... вперше по довгих літах, і редакція «України», як органу наукового українознавства, вважає своїм обов'язком зафіксувати ці досягнення, хоча б у головних рисах». (*Грушевський М.С. Передмова // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 145—146.*)

⁷⁸ Йдеться про розвідку: Житецький І. Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова // *Україна*. — 1927. — Кн. 4. — С. 98—104.

⁷⁹ Помилка Житецького І., виявлена К.В. Харламповичем. Наводжу пояснення Житецького: «В початку 1888-го р., коли М.І-ч налагодився друкувати в журналі «Русская Мысль» свою монографію про Мазепу, Лазаревський в 1-й книжці нового видання «Киевская Стар.» умістив статтю про родину Лизогубів. Зараз перечитавши розвідку, Костомаров написав автору...» Після цього пояснення надруковано лист М.І. Костомарова до О.М. Лазаревського, закінчення якого датується 1882 роком: «Вы обещали мне узнать и сообщить, какая фамилия жены Мазепы? Вас глубоко уважающий Н. Костомаров. Январь 27, 1882 г.»

⁸⁰ Оглоблин О.П. (1899—1992) — історик, старший науковий співробітник ВУАН (1926—1943), з 1944 року в еміграції. Близько 250 праць з історії України, історіографії, джерелознавства, археології, генеології: «Очерки истории украинской фабрики» (I—II, 1925), «Ескизы з історії повстання Петра Іваненка (Петрика) (1929), «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931), «Українсько-московська угода 1654» (1954), «Ukrainian Historiography 1917—1956» (1957), «Люди Старої України» (1959), «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960), «Опанас Лобисевич (1732—1805)» (1966). Література: *Верба І. О.П. Оглоблин: Штрихи до портрета // Київська старовина*. — 1994. — № 6. — С. 79—87. *Ясь О.* Історик української діаспори Олександр Оглоблин: До 95-річчя з дня народження // *Українське слово*. — 1994. — № 49. — С. 13; № 50. — С. 12—13; № 51. — С. 12—13; *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблин (1899—1992). Короткий біографічний нарис // *Розбудова держави*. — 1995. — № 1. — С. 40—45; № 2. — С. 45—51; № 3. — С. 51—55; № 9. — С. 61—64.

⁸¹ Самовидця літопис — визначний історичний твір, одне з важливих джерел до історії України XVII ст. Найдавніші списки Самовидця літопису — це списки Г. Іскрицького (I пол. XVIII ст.) та Козельського (II пол. XVIII ст.), покладено в основу наукової публікації цієї пам'ятки. Складається зі вступу (оповідає про стан України перед Хмельниччиною), I частини, присвяченої часам Хмельниччини і Руїни (до 1676 р.), II частини, доведеної до 1702 р. Встановити ім'я автора, стало можливим після праці В. Модзалевського про Р. Ракушку-Романовського. У 1920-х роках низка авторів (В. Романовський, О. Оглоблин, М. Петровський), прийшли до висновку, що автором був Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій за Брюховецького, наприкінці життя — був священником в Стародубі. Ця думка прийнята більшістю істориків (Д. Багалієм, М. Грушевським, Д. Дорошенком, І. Крип'якевичем).

⁸² «Сердить сердити, -джу, -диш; (гневить — еще) гнівити, -влю, -виш, разг. гнівати; (злить — еще) лютити (лючу, лютюш), обл. Злостити (злочу, злостюш); (раздражат редко — еще) иритувати, -тую, -туеш». (Русско-украинский словарь. — Т. 3. — К., 1970. — С. 267).

⁸³ Єфремов С.О. (1876—1939) — видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик української літератури, дійсний член ВУАН з 1919 року, голова її управи, секретар історично-філологічного відділу, голова Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. Арештований у серпні 1929 року по справі СВУ. Список наукових та публіцистичних праць С.О. Єфремова складає понад три тисячі позицій, з них близько тисячі мають науковий інтерес. Відомі монографії вченого про Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського. Головною працею С.О. Єфремова є «Історія українського письменства». Література: *Касьянов Г.* Доля академіка С.О. Єфремова: про віце-президента ВУАН, репресованого в роки сталінського терору // *Під прапором ленінізму*. — 1989. — № 19. — С. 75—78.

⁸⁴ Людина людині вовк. (лат).

⁸⁵ «Коли приїдете, треба буде заснувати для Вас «комісію українсько-білоруських зв'язків», або щось в тім роді, се дуже підійде Вам» (*Морозов О.* Справа академіка К.В. Харламповича // «Сіверянський літопис». — 2000. — № 2. — С. — 65).

⁸⁶ Покровський М.М. (1868—1932) — історик, політичний діяч, з 1917 року — комісар закордонних справ, у 1918—1932 р. — заступник народного комісара освіти РРФСР у справах науки, член Раднаркому РРФСР. Керівник Комуністичної Академії, Інституту червоної професури та інших навчальних закладів. Праці: *Русская история с древнейших времен*. — М., 1913; *Очерк истории русской культуры*. — М., 1917; *Дипломатия и война в царской России в XIX ст.* — М., 1922. Література: К изучению истории. — М., 1937; *Против исторической концепции М.М. Покровского*. — М.; Л., 1939. — Ч. 1; М.; Л., 1940. — Ч. 2; *Видатні радянські історики*. — К., 1969.

⁸⁷ Праця П.М. Жуковича «Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией» (СПб., 1904).

⁸⁸ Скорочена К.В. Харламповичем назва праці: «Dzieje Polski sredniowieczej» польських авторів R. Srodecki, S. Zachorowski, J. Dabrowski. Рецензія К.В. Харламповича на названу працю була надрукована в 5-й книзі «Записок історично-філологічного відділу» за 1927 рік.

⁸⁹ Голубев С.Т. (1849—1920) — історик, професор Університету св. Володимира (1908—1920), професор КДА (1880—1908). Праці: «Киевская академия в конце 17 и начале 18 вв.», «Объяснительные

параграфи по історії западноруської церкви», «Несколько страниц из новейшей истории Киевской Духовной Академии», «Грамота Петра Могила от 19 июля 1639 г. Михаилу Слезке на печатание книг», «Библиографические замечания», «Киевский митрополит Петр Могила», «История Киевской Духовной Академии», «О начале книгопечатания в Киеве и о первопечатных киевских изданиях», «Петр Могила и его сподвижники», «О первопечатных церковно-словянских книгах, изданных в Кракове в 1491 г.» «Древний памятник Киево-Печерской Лавры: (конца 15 и нач. 16 вв.)», «Историко-типографические изыскания и заметки о древнем Киеве», «Материалы для истории западноруськой церкви», «О древнейшем плане города Киева 1638 года», «Спорные вопросы о древней типографии Киева», «Старый корпус Киевской Академии (Мазепын) и его «репарация» при архиепископе Рафаиле Заборовском». Література: *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Новый энциклопедический словарь. — Т. 14; *Крайній К.К.* Историки Киево-Печерської Лаври XIX — початку XX століть. — К., 2000. — 238 с.

⁹⁰ Терновський П.О. (1838—1884) — професор кафедри візантології КДА, викладач церковної історії в Університеті св. Володимира. Праці: «Изучение византийской истории и ея тенденциозное приложение в древней Руси», «Местоблюститель патриаршего престола, митрополит рязанский Стефан Яворский и Дмитрий Твертинов», «Митрополит Петр Могила» Література: Киевлянин. — 1884. — №№ 114, 115, 116.

⁹¹ Попов П.М. (1890—1971) — літературознавець, мистецтвознавець, фольклорист, професор Київського Університету (з 1934), член-кореспондент АН УРСР (з 1939). Праці з історії української і російської літератури XVI—XIX ст.: «Г. Сковорода, життя і творчість», «Друкарство, його початки і поширення в Європі», «Початковий період книгодрукування у слов'ян за новими даними», «Матеріали до словника українських граверів», «Ксилографічні дошки Лаврського Музею». Література: *Білецький О. Павло Миколайович Попов.* — К., 1961. В Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського знаходиться особистий архів проф. Попова П.М. (ф. 285).

⁹² Маслов С.І. (1880—1957) — літературознавець, бібліограф, приват-доцент (з 1914) і проф. Київського університету, член-кореспондент АН СРСР (з 1939). У 1920-х рр. завідувач відділу стародруків Всенародної Бібліотеки України і керівник секції «Історія книги», Українського Інституту книгознавства, голова Історико-літературного товариства. Праці з історії української літератури XVII—XVIII ст., українського книгознавства, археології, палеографії, етнографії: «Лирники Полтавської і Черниговської губернії», «Рукописи Софійської кафедри в Києве», «Библиотека Ст. Яворского», «Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст.» Література: *Сергей Маслов.* 1902—1927. — К., 1927. Особистий архів С.І. Маслова. — ІР НБУВ. Ф. 33.

⁹³ «Якщо дістанете дозвіл на виїзд, раджу Вам їхати, не відкладаючи, до Києва. Поміщу Вас в своїй кабінеті в будинку ВУАН, і все інше будемо тут на місці налагоджувати. (*Морозов О.* Справа академіка К.В. Харламповича // «Сіверянський літопис». — 2000. — № 1. — С. — 76—77).

ЩОДЕННИКИ*

Володимир ВИННИЧЕНКО

1943

1

сіння. Ради нового року хочеться мріяти, хочеться вірити, що дискордистський сказ скінчиться вже в цьому році, що фашо-нацизм буде схоплено за горло та що він гепнеться навколішки і просичить: «Здакошь».

2 сіння. А совети! Якщо не Ростов, то хоч Великие Луки взяли. Хоч ще раз вштрикнули надії друзям і депресії ворогам.

6 сіння. Навіть союзникам німців стає моторошно. Фінляндці вголос уже лякаються. Лякаються і хочуть злякати тих, що їх лякають: що вони, мовляв, роблять помилку тим, що хочуть зробити з України, Білоруси й балтійських країн рабську провінцію Німеччини. Ця провінція матиме обов'язок працювати й годувати всіх, кого накаже Берлін. На думку фінляндців, — це «помилка», яка може коштувати німцям дорого. Хоч би який-небудь натяк на політичну, державно-національну не автономність, де вже там, а автономію. А то ж чисте, навіть не підфарбоване рабство. А наші укр. нацисти не лякаються. От герої безстрашні.

* Продовження. Початок див. у №№ 3—6 за 2000 рік, у №№ 1—5 за 2001 рік.